

Jan Daniluk

ORCID: 0000-0003-4553-552X

Historia ewangelickiej parafii Lutra w Gdańsku-Wrzeszczu

Streszczenie: W artykule podjęto próbę możliwie najpełniejszego przedstawienia historii ewangelickiej parafii Lutra, istniejącej w latach 1896-1945. Była ona najstarszą we Wrzeszczu (Langfuhr), gwałtownie rozwijającym się przedmieściu Gdańska epoki wilhelmińskiej. W okresie międzywojennym była ponadto jedną z dwóch największych parafii ewangelickich w całym Wolnym Mieście Gdańsku. Dwukrotnie z jej terenów wydzielano nowe parafie. Parafia Lutra odegrała kluczową rolę w posłudze duszpasterskiej oddziałów wojskowych stacjonujących do 1920 r. we Wrzeszczu, a także w m.in. utworzeniu nowego, centralnego cmentarza komunalnego w Gdańsku oraz w historii lokalnego antynazistowskiego ruchu Kościoła Wyznającego (Bekennende Kirche)

Słowa kluczowe: Gdańsk (Danzig), Wrzeszcz (Langfuhr), protestantyzm, parafia Lutra, kościół Lutra

Summary: A History of the Lutheran Parish in Gdańsk-Wrzesz (Danzig- Langfuhr)

The article attempts to present the history of Luther's Evangelical Parish, existing in the years 1896-1945. It was the oldest in Wrzeszcz (Langfuhr), a rapidly developing suburb of Gdansk (Danzig) in the Wilhelminian Era. In the interwar period it was also one of the two largest evangelical parishes in the entire Free City of Danzig. New parishes were separated from its territory twice. Luther's parish played a key role in the pastoral ministry of military units stationed in Wrzeszcz (Langfuhr) until 1920, further, among others, in creating a new central municipal cemetery in Danzig and in the history of the local anti-Nazi Confessing Church (Bekennende Kirche) movement.

Keywords: Gdańsk (Danzig), Wrzeszcz (Langfuhr), Protestantism, Luther parish, church of Luther

Niemal przez cały XIX w. ewangelicy z Wrzeszcza musieli na nabożeństwa udawać się do kościoła Bożego Ciała, katolicy zaś do Oliwy, do kościoła pw. św. Jakuba. Pod koniec stulecia nasiliły się działania dążące do zmiany tego stanu rzeczy, tj. utworzenia osobnych parafii (ewangelickiej i katolickiej) dla gwałtownie rozrastającego się Wrzeszcza (niem. *Langfuhr*)¹.

¹ W zarysie obraz wyznaniowy Wrzeszcza w XIX–XX w. (w tym dzieje poszczególnych

Znaczącą rolę w powstaniu odrębnej ewangelickiej parafii we Wrzeszczu odegrało pruskie wojsko. To właśnie z powodu wojskowych, którzy na tym przedmieściu Gdańska stacjonowali na stałe już od 1859 r. (jeden ze szwadronów 1. Przybocznego Pułku Huzarów, czyli Leibhusaren-Regiment Nr 1) rozpoczęto w ogóle we Wrzeszczu odprawiać ewangelickie nabożeństwa, choć jeszcze w dość znacznych odstępstwach czasowych. W tym celu udostępniano pomieszczenia ewangelickiej szkoły w dzielnicy Wrzeszcz przy obecnej al. Grunwaldzkiej², od 1878 r. zaś nowej, symultanicznej³ szkoły rejonowej⁴, czyli *Bezirksknaben-u. Mädchenschule Langfuhr* przy obecnej ul. R. Dmowskiego⁵.

Pierwsza poświadczona źródłowo informacja o staraniach samych mieszkańców Wrzeszcza o regularne odprawianie nabożeństw także dla cywili, pochodzi z listopada 1885 r. Specjalny list w tej sprawie, adresowany do władz Królewskiego Konsystorza w Królewcu⁶, wystosowała grupa łącznie 60 wrzeszczan. Wskazano na niekorzystną sytuację (duże oddalenie od świątyni), rosnące potrzeby religijne, dynamiczny rozwój przedmieścia. Jednym z ważniejszych argumentów było zapewnienie, że bogaci mieszkańcy, właściciele okazałych willi, zakładów czy lokali usługowych, są gotowi w przyszłości

świętyni) przedstawiono do tej pory w artykule: J. Daniluk, J. Szczepański, *Kościół Wrzeszcza* [w:] *Wędrówki po Wrzeszczu*, pod red. K. i J. Szczepańskich, Gdańsk 2011, s. 241–251. Warto dla porządku przywołać także rozdział z opracowania Jerzego Sampa (J. Samp, *Wrzeszcz. Kościół „na Czarnej”*, Gdańsk 1992, s. 55–66).

² Szkoła przypisana była do adresu Hauptstraße 117 (w przybliżeniu odpowiadał on obecnemu adresowi al. Grunwaldzka 72). W 1908 r. w budynku szkolnym umieszczono wrzeszczańską filię Banku Wschodniego Handlu i Rzemiosła (Ostbank für Handel und Gewerbe) – por. A. Boldt, *Festschrift zur Feier der Einweihung der Herz-Jesu-Kirche zu Danzig-Langfuhr am 18. April 1911. Geschichte der Entwicklung der Vorstadt Danzig-Langfuhr seit der Mitte des vorigen Jahrhunderts*, Danzig-Langfuhr 1911, s. 14, 29, 38; *Bericht über die 25jährige Tätigkeit des Vereins zur Verschönerung und Förderung Langfuhrs, welcher von 1894 bis 1898 den Namen „Verschönerungs-Verein” führte*, Danzig 1919, s. 16.

³ *Simultanschule*. Określenie nowego, bezwyznaniowego rodzaju szkół powszechnych wprowadzonych w Królestwie Pruskim.

⁴ A. Boldt, *Festschrift zur Feier der Einweihung...*, dz. cyt., s. 38.

⁵ J. Daniluk, J. Wasielewski, *Wrzeszcz na dawnej pocztówce. Spacer pierwszy*, Gdańsk 2014, s. 65; J. Samp, *Wrzeszcz. Kościół „na Czarnej”*, dz. cyt., s. 69–70.

⁶ Odrębny dla istniejącej ponownie (tj. od 1878 r.) Prowincji Prusy Zachodnie konsystorz (dokładnie: Królewski Konsystorz Zachodniopruski) rozpoczął działalność 15 listopada 1886 r. – L. Żukowska, *Między śmiercią a diabłem. Kościół ewangelicki w Gdańsku w okresie rządów NSDAP (1933–1945)*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014, s. 19.

przyczynić się do współfinansowania budowy nowej ewangelickiej świątyni lub kaplicy⁷.

W kolejnych latach już sam Konsystorz w Gdańsku zwrócił baczniejszą uwagę na rosnący problem katolicyzacji tych części miasta, które szybko rozrastały się urbanistycznie, a nie posiadały własnych świątyń, przede wszystkim Siedlec i właśnie Wrzeszcza⁸.

Ostatecznie w 1894 r. powołano specjalnie dla posługi duszpasterskiej wśród wrzeszczańskich ewangelików osobnego wikarego o nazwisku Falck⁹. Po raz kolejny, jak się wydaje, katalizatorem zmian było wojsko. Żołnierzy bowiem w dzielnicy znacznie przybyło, a kapelan dywizji (*Divisionspfarrer*), który do tej pory odprawiał nabożeństwa, najwyraźniej już nie wystarczał, by obsłużyć rosnące grono wiernych. Na obrzeżach Wrzeszcza bowiem (w istocie na terenie Strzyży Górnej) w latach 1891-1896 etapami zbudowano dla całego wspomnianego wcześniej pułku, jak i 17. Batalionu Taborów (*Train-Bataillon Nr 17*) oraz filii Urzędu Apropowizacyjnego (*Proviantamt*) XVII Korpusu Armijnego (*XVII. Armeekorps*)¹⁰ potężny kompleks budynków koszarowych i magazynowych.

W związku z gwałtownym wzrostem liczby stacjonujących w dzielnicy żołnierzy przyspieszyły prace nad powołaniem nowej parafii. W proces ten zaangażowane były nie tylko organa kościelne (poza Królewskim Konsystorzem Zachodniopruskim także parafie Bożego Ciała i św. Katarzyny), ale i władze świeckie (rejencji gdańskiej, magistratu oraz landratura powiatu Gdańskie Wyżyny) oraz właśnie wojskowe (XVII Korpusu Armijnego)¹¹. 26 czerwca 1895 r. wybrano podczas zebrania w kościele Bożego Ciała kilkudziesięciu przedsta-

⁷ Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APG), 977/1110, Betr. die Abhaltung evangelischen Gottesdienstes an Sonntagen und Hochfesttagen in der Schule oder einen hierzu eingerichteten Gebäude zu Langfuhr, 26 XI 1885, k. 2–6. Autor przy tej okazji dziękuje serdecznie dr. Sławomirowi Kułaczowi za pomoc w transkrypcji dokumentu.

⁸ Tamże, Visitations-Bericht über die Kirchen der Diözese Danzig Stadt für das Jahr 1888, 5 IX 1888, k. 34.

⁹ A. Boldt, *Festschrift zur Feier der Einweihung...*, dz. cyt., s. 38.

¹⁰ Szerzej o jednostkach wojskowych w dzielnicy (do 1920 r.), tam też pełna tytulatura wymienionych jednostek (w tekście głównym zastosowano uproszczony zapis) – J. Daniluk, *Wrzeszcz skoszarowany [w:] Wędrowki po Wrzeszczu*, pod red. K. i J. Szczepańskich, Gdańsk 2011, s. 110–130.

¹¹ Szereg dokumentów w tej sprawie zawiera poszyt o sygn. APG 977/1110.

wicielei mieszkańców terenów, które miały dotknąć zmiany (tj. Wrzeszcza, Kuźniczek, Strzyży Dolnej, Nowych Szkotów, Św. Studzienki, Brętowa i Piecek), by współuczestniczyli w działaniach mających doprowadzić do powołania nowej parafii¹².

Z początkiem września tego samego roku¹³ nabożeństwa we wrzeszczańskiejk szkole zaczął odprawiać świeżo wyświęcony ks. Johannes Eduard Karl Lutze (1867–1940)¹⁴, który zastąpił wzmiankowanego wcześniej ks. Falcka.

Ostatecznie 27 grudnia 1895 r. Królewski Konsystorz Zachodniopruski wydał dokument, powołujący z dniem 1 stycznia 1896 r. nową, samodzielną parafię¹⁵ ewangelicką dla Wrzeszcza (*Evangelische Kirchengemeinde Langfuhr*). W dniu 11 stycznia decyzja ta uzyskala niezbędną akceptację władz świeckich, a cały dokument został opublikowany w dzienniku urzędowym 18 stycznia 1896 r. Pierwsza, samodzielną dla wrzeszczańskiejk przedmieścia parafia powstała z terenów, które do tej pory podlegały przede wszystkim parafii Bożego Ciała, w mniejszym zakresie zaś parafii św. Katarzyny. Nowa jednostka administracji kościelnej objęła swoim zasięgiem nie tylko Wrzeszcz z Kuźniczkami, Strzyżą Dolną i Nowymi Szkotami, ale również Św. Studzienkę, Brętowo i majątek Strzyży Górnej w powiecie ziemskim Gdańskie Wyżyny¹⁶. W tak nakreślonych granicach parafii mieszkało w 1896 r. około 5 tysięcy ewangelików¹⁷.

¹² APG, 977/1110, [wycinek prasowy załączony do pisma Królewskiejk Prezydium Policji do Królewskiejk Konsystorza w Gdańsku, 22 VI 1895], k. 118.

¹³ „Danziger Allgemeine Zeitung” (dalej: „DAZ”), 7 IX 1895, Nr 210, s. 6.

¹⁴ Daty życia księdza Lutze’ego podane za: M. Gliński, *Kościół garnizonowy św. Apostołów Piotra i Pawła* [w:] *Encyklopedia Gdańska*, pod red. B. Śliwińskiego, J. Mykowskiejk, Gdańsk 2012, s. 491.

¹⁵ W świetle powyższego zastanawia fakt, że jeden z duchownych tejkże parafii, w wydanej w 1919 r. broszurze podał informację, jakoby pierwotnie (tj. w 1896 r.) wydzielono wpieryw tylko wikariat dla Wrzeszcza, który pełną samodzielność uzyskał dopiero dwa lata później (tj. wówczas stając się odrębną parafią) – zob. A. Dannebaum, *Die Lutherkirche in Danzig–Langfuhr* [in:] *Handbuch für die Evangelischen in Danzig*, Danzig 1919, s. 81. Autor w opublikowanym, popularnonaukowym tekście z 2011 r. przytoczył te dane właśnie za A. Dannebaumem (zob. J. Daniluk, J. Szczepański, *Kościół Wrzeszcza*, art. cyt., s. 225).

¹⁶ Por. APG, 977/1110, *Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Danzig*, 18 I 1896, No. 3, k. 350; „DAZ”, 28 XII 1895, Nr 303, s. 2.

¹⁷ A. Dannebaum, *Die Lutherkirche in Danzig–Langfuhr*, art. cyt., s. 83. Dane te wydają się wiarygodne, uwzględniając z jednej strony gwałtowny rozwój przedmieścia, z drugiej zaś obliczenia samych władz z lata 1895 r., które podawały dokładną liczbę 4419 wiernych dla obszaru przyszłej, wrzeszczańskiejk parafii – zob. APG, 977/1110, *Der Königlich Landrath*

W strukturze kościoła ewangelickiego nowa parafia weszła w skład I okręgu kościelnego Gdańsk-miasto (*I. Kirchenkreis Danzig-Stadt*)¹⁸.

Jeszcze z końcem 1895 r. ogłoszono nabór na członków rady nowo powołanej wrzeszczańskiej parafii (listę kandydatów kompletowano do 13 stycznia 1896 r.), po czym przeprowadzono wybory. Uroczyste powołanie wybranych członków rady odbyło się po nabożeństwie w dniu 7 marca¹⁹. Choć wspomniany już ksiądz Lutze został wyznaczony na duszpasterza parafii od razu w momencie jej powołania, to dopiero 31 maja 1896 r. odbyła się uroczystość oficjalnego objęcia przez niego nowej funkcji. Wydarzenie to było doniosłym momentem w historii dzielnicy – zgromadziło tłumy wiernych, którzy nie zmieścili się w auli szkoły. Na urząd proboszcza Lutze’ego wprowadził radny ewangelickiego Konsystorza i zarazem proboszcz kościoła Najświętszej Marii Panny ks. Carl Friedrich Franck (1833–1902). Towarzyszył mu radca w biurze nadprezydenta rejencji gdańskiej Clemens Gottlieb Delbrück (1857–1921)²⁰, wybrany zaledwie parę dni wcześniej na nadburmistrza Gdańska (funkcję objął jednak dopiero 14 sierpnia 1896 r.)²¹.

Jednym z najpilniejszych zadań była oczywiście budowa własnej świątyni oraz pastorówki. Tę pierwszą uroczystie otwarto 6 października 1899 r., zaś plebanię (*Pfarrhaus*) najpóźniej dwa lata później (najpewniej jednak już w 1900 r.)²².

des Kreises Danziger Höhe an der Königl. Konsistorium [in Danzig]: I.Nr 10395, 12 VIII 1895 [odręczne notatki ołówkiem], k. 173.

¹⁸ L. Żukowska, *Między śmiercią a diabłem...*, dz. cyt., s. 51.

¹⁹ „DAZ”, 7 III 1896, Nr 57, s. 499.

²⁰ Por. M. Gliński, *Kościół garnizonowy...*, art. cyt., s. 491; „DAZ”, 30 V 1896, Nr 125, s. 6; „DAZ”, 1 VI 1896, Nr 126, s. 6.

²¹ Clemens Gottlieb Delbrück był nadburmistrzem Gdańska w latach 1896–1902, następnie nadprezydentem prowincji (1902–1905), dalej zaś pruskim ministrem handlu i przemysłu (1905–1907), sekretarzem stanu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Niemiec, a w latach 1914–1916 (tj. do przejścia w stan spoczynku) wiceministrem w tym resorcie. W latach 1918–1920 był współzałożycielem i działaczem Niemieckiej Narodowej Partii Ludowej (Deutschnationale Volkspartei), w tym jako poseł do Reichstagu – M. Gliński, *Nadburmistrzowie Gdańska w latach 1814–1920* [w:] *Poczet sołtysów, burmistrzów, nadburmistrzów, przewodniczących Miejskiej Rady Narodowej i prezydentów Gdańska od XII do XXI wieku*, pod red. B. Możejko, Gdańsk 2015, s. 314–316.

²² Adres: Am Johannisberg 20. Plan budowy pastorówki został zaakceptowany w połowie 1899 r. (APG, 15/1217, Lageplan der Kirchengrundstücks mit Pfarrhaus in Langfuhr, 21 VI 1899, k. 10), w książce adresowej jednak na 1900 r. nie jest jeszcze uwzględniona.

Nowy kościół zaprojektował uznany architekt Gotthilf Ludwig Möckel, który na swoim koncie miał m.in. realizacje świątyń w samym Berlinie. Projekt został przygotowany na zlecenie Ewangelickiego Związku Budowy Kościołów (*Evangelischer Kirchenbauverein*), podmiotu, który dysponował odpowiednimi środkami i wpływami, by realizować duże inwestycje. Patronat nad inwestycją objęła zresztą sama para cesarska. Już w styczniu 1896 r. projekt był gotowy – zakładał wzniesienie świątyni w stylu neogotyckim z wysoką, strzelistą wieżą, wysoką na 66 m., co odpowiadało rzekomo życzeniu samego cesarza Wilhelma II, by nowa świątynia była widoczna z wód Zatoki Gdańskiej i dominowała w krajobrazie Wrzeszcza.

Całość inwestycji – zarówno zakup działki, prace budowlane, jak i wyposażenie – została sfinansowana z kilku źródeł. W projekcie partycypowało zarówno Ministerstwo Wojny, jak i młoda parafia, która zorganizowała zbiórkę pieniędzy, a także zaciągnęła pożyczkę. Sam cesarz Wilhelm II także przekazał część środków na inwestycję jako podarunek.

Świątynię oraz jej wyposażenie dość szczegółowo opisał badacz architektury kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Zachodnich Piotr Birecki z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, którego ustalenia warto przytoczyć w dłuższym fragmencie:

„Gotthilf Ludwig Möckel zaplanował, że ogrzewany ciepłym powietrzem budynek pomieści 800 miejsc siedzących w nawie i na emporach umieszczonych od strony północnej kościoła. Do korpusu budowli dodał kaplicę chrzcielną (jej dekoracja wykorzystwała motywy cesarskich orłów i imiona członków domu cesarskiego, być może Fryderyka Wilhelma Wiktora i Wiktorii Luizy), pomieszczenie do ćwiczeń śpiewu chóru kościelnego oraz zakrystię. Od zachodu zaprojektował empore organową oraz wszystkie elementy wyposażenia w tym ołtarz, ambonę i chrzcielnicę, które wykonali m.in. snycerze Albert Kasch z Doberanu, Carl Scheinpflug z Waren, malarz i złotnik Krause z Rostoku a organy specjalistyczna firma Eduarda Terletzkiego z Elbląga. Prof. Beck z Hernhutt dostarczył wykonane przez siebie w latach 1899-1900 paramenty liturgiczne a cyzeler Scheele naczynia chrzcielne. Wśród kielichów i paten wyróżniał się dzban komunijny z rytowanym wizerunkiem Ostatniej

Zamiast Am Johannisberg widnieje zresztą hodonim Kirchenweg, a więc „droga kościelna” (dane w książce adresowej były w tym względzie nieaktualne, bowiem już w 1899 r. Am Johannisberg została przedłużona właśnie o odcinek wcześniej określany jako „Kirchenweg”) – por. *Neues Adreßbuch für Danzig und Vororte 1900*, Danzig [1900], Teil III, s. 106; *Neues Adreßbuch für Danzig und Vororte 1902*, Danzig [1902], Teil III, s. 95.

Wieczerzy wg Leonarda da Vinci. Oprawioną w srebro biblię oltarzową podarowała sama cesarzowa Augusta Wiktoria (niestety do czasów współczesnych nic się nie zachowało). Nie oszczędzono wydatków na inne elementy wyposażenia kościoła. Za samą chrzcielnicę zapłacono aż 8800 marek. Było to dzieło zaprojektowane przez architekta kościoła Möckela, które wykonali wspomniani wyżej: rzeźbiarz Scheinpflug z niemieckiej miejscowości Waren, specjalizujący się w obróbce miedzi rzemieślnik Steussloff z Doberanu i złotnik Krause z Rostocku. Czuwający nad całą realizacją architekt Möckel zaprojektował szafę dwudziestoosiłogowego prospektu organowego. [...] Wewnątrz kościoła powstał największy chyba na terenie Prus Zachodnich zespół XIX-wiecznych witraży figuralnych, w którego skład weszły dzieła firmy Glasmalerei Institut Ferdinanda Müllera z Quedlinburga, dostarczone do kościoła w 1899 roku [...]. W kościele na wielobarwnych przeszkleniach okien ukazano Narodziny, Ukrzyżowanie i Zmartwychwstanie Jezusa, Uzdrowienie sługi centuriona w Kafarnaum, Samarytanę przy studni i Kazanie na Górze. Natomiast w sali konfirmacyjnej wykonano scenę ukazującą 12-letniego Chrystusa nauczającego w świątyni (tu też sygnatura Ferdinanda Müllera), a w kaplicy chrzcielnej Chrzt Chrystusa. Ponieważ wykonanie zespołu witraży zleciła osobiście cesarzowa Augusta Wiktoria, jej herb, zachowany do dziś, został umieszczony na środkowym witrażu zamontowanym w prezbiterium [...]. Na wieżę kościoła trafiły dzwony odlane w ludwisarni Jeana Colliera, których płaszczyzny ozdobiły wersety z psalmów, ale na największym znalazły się postacie 8 rycerzy krzyżackich. Nie znamy wprawdzie ich dokładniejszej identyfikacji, ale być może były to wizerunki wielkich mistrzów. Dzięki notatkom w przechowywanej w Berlinie księdze inwentarzowej wiemy, że duży dzwon, ten, z wizerunkami krzyżaków, ważył 19, 5 cetnara (2048 kilogramów) i kosztował 2494 marek, a zdobiły go inskrypcje z wersetami z Psalmu 95, w. 7-8, oraz fragment z I Listu do Koryntian rozdział 13, werset 1. Znalazło się na nim także miejsce na umieszczenie nazwisk tutejszego zarządu kościelnego. Średni dzwon, za który zapłacono 1318 marek, ważył 10 cetnarów (1180 kilogramów) a mały, za 768 marek ważył 6 cetnarów, czyli 708 kilogramów. Dwa największe dzwony utracono dość szybko, bowiem zdemontowano je i zabrano jako tzw. ofiarę wojenną w 1917 roku, przeznaczając na przetopienie na materiał wojenny (niestety do czasów współczesnych zachował się tylko jeden – trzeci najmniejszy dzwon)²³.

²³ P. Birecki, *Historia Parafii*, online: <http://mater.diecezja.gda.pl/historia> (dostęp: 28 VII 2020).

Co ciekawe, w późniejszym okresie obchodzono uroczyscie właśnie rocznicę oddania do użytku świątyni, a nie wydzielenia (trzy lata wcześniej) samej parafii²⁴. Ona sama zyskała nazwę parafii Lutra (*Luthergemeinde*).

Szybko okazało się, że niezbędne jest zatrudnienie drugiego duchownego, bowiem liczba wiernych systematycznie rosła. Z początkiem czerwca 1900 r. do Lutze'ego dołączył Alfred Dannebaum (1872-1928), który wcześniej był księdzem w Tczewie²⁵. Dzięki temu wzrosła na początku wieku liczba odprawianych nabożeństw. Jeśli przed przybyciem Dannebauma odprawiano tylko jedno nabożeństwo w niedzielę (wiosną i latem o godz. 10.00, jesienią i zimą o godz. 10.30), o tyle później już trzy: wiosną i latem o godz. 8.30, 10.00 i dla dzieci o 11.45, zaś jesienią i zimą (odpowiednio) o godz.: 10.30, 18.00 i 12.00.²⁶

Właśnie staraniem drugiego duchownego jeszcze w 1900 r. utworzono parafialny Ewangelicki Związek Mężczyzn i Młodzieży Męskiej (*Evangel. Männer- und Junglingsverein*), który został formalnie zarejestrowany sześć lat później. W 1908 r. doprowadzono do otwarcia nieopodal świątyni, przy Friedenssteg 8 (dziś ul. H. Sienkiewicza) własnego domu zebrań (*Vereinsbaus*)²⁷ z przestronnymi salami oraz trzema mieszkaniami na wynajem (w tym jednym przeznaczonym dla drugiego księdza). Do 1919 r. organizacja posiadała kilka już sekcji – poza męską i młodzieżową, także chłopięcą (*Knaben-*), żołnierską (*Soldaten-*),

Warto zwrócić, że tytuł podstrony jest mylący, bowiem prezentowany tekst dotyczy w istocie właśnie architektury i wyposażenia dawnej świątyni, a nie historii samej parafii ewangelickiej.

²⁴ Por. „DAZ” 4 X 1924, Nr 233, s. 4; „DAZ”, 6 X 1924, Nr 234, s. 5. Także pieczęcie używane przez parafię w otoku podawały datę 6 X 1899 r., a nie 1 I 1896 r.

²⁵ Dane o Dannebaumie por.: *Danziger Bürgerbuch. Bilder aus Leben und Wirken Danziger Männer und Frauen in Politik, Wirtschaft, Presse, Kunst, Wissenschaft, Volksbildung*, Hrsg. R. Franke, Danzig 1927, s. 34; A. Dannebaum, *Die Lutherkirche in Danzig-Langfuhr*, art. cyt., s. 81; „Kirchliches Amtsblatt für die Freie Stadt Danzig” 1928, Stück 3, s. 10. Można odnaleźć też informację, że Dannebaum został księdzem we Wrzeszczu w 1901 r. (*Evangelischer Pfarr-Almanach für die Freie Stadt Danzig*, Danzig 1927, s. 13), ale w świetle pozostałych publikacji i źródeł należy uznać ją za błędną.

²⁶ Por. *Neues Adreßbuch für Danzig und Vororte 1900*, Danzig [1900], Teil IV, s. 58; *Neues Adreßbuch für Danzig und Vororte 1902*, Danzig [1902], Teil IV, s. 56.

²⁷ Autor w artykule z 2011 r. błędnie zidentyfikował ten budynek z pastorówką stojącą pod adresem Am Johannisberg 20 (zob. J. Daniluk, J. Szczepański, *Kościół Wrzeszcza*, art. cyt., s. 229).

harcerską (*Pfadfinder-*) i gimnastyczną (*Turnabteilung*). W 1917 r. związek zmienił nazwę na Ewangelicki Związek Mężczyzn i Młodzieży Męskiej „Luter” (*Evangel. Männer- und Junglingsverein „Luther” e.V.*)²⁸. W okresie już Wolnego Miasta (tj. na początku lat trzydziestych XX w.) organizacja ta podzieliła się na dwa osobne podmioty: Ewangelickie Stowarzyszenie Młodzieży „Luter” (*Evangel. Jungmännerverein „Luther” Danzig-Langfuhr*, później *Evangel. Jungenschaft „Luther”*) oraz Ewangelicki Związek Mężczyzn „Luter” (*Evangel. Männerverein „Luther”*). Poza tym powołano do życia Młodzieżową Organizację Pomocową „Luter” (*Jugendhilfe „Luther”*)²⁹.

Rozwijały się także organizacje kobiece. Pierwszą był Związek Parafialnego Diakonu (*Verein für Evangel. Gemeindediakonat*, w późniejszym okresie: *Evangel. Frauenverein für Gemeinde-Diakonie zu Danzig-Langfuhr* oraz *Gemeindediakonie der Lutherkirche zu Danzig-Langfuhr*). W parafii pracowało zasadniczo od czterech do sześciu diakonis. Na początku lat trzydziestych powstała (pod adresem Brunshofer Weg 1a) osobna placówka – *Schwesternstation der Lutbergemeinde*³⁰.

W 1910 r. powołano do życia Kobiecą Organizację Pomocową „Luter” (*Frauenhilfe „Luther”*). Podmiot ten przejął opiekę nad domem zebrań przy Friedenssteg 8, gromadził niezbędne fundusze (np. poprzez kolekty czy wynajem mieszkań), a także organizował akcje charytatywne na rzecz ubogich i chorych parafian³¹. Kobięca Organizacja Pomocowa „Luter” (w okresie międzywojennym unowocześniono ortografię do *Frauenhilfe „Luther”*) działała, podobnie jak większość organizacji kościelnych założonych w pierwszych latach istnienia parafii, nieprzerwanie do lat II wojny światowej włącznie.

W latach 1916–1917 w salach domu zebrań z inicjatywy ks. Dannebauma urządzono prowadzony przez *Frauenhilfe „Luther”* niewielki lazaret (szpital pomocniczy – *Hilfslazarett*), który dysponował 30 łózkami. Przez szpital przewinęło się około 2000 rannych żołnierzy, w dużym stopniu zresztą parafian³². Zapewne

²⁸ A. Dannebaum, *Die Lutherkirche in Danzig-Langfuhr*, art. cyt., s. 83–84.

²⁹ Por. *Danziger Einwohnerbuch (Adreßbuch) 1929 mit Zoppot und Ohra*, Danzig [1929], Teil III, s. 53; *Danziger Einwohnerbuch (Adreßbuch) 1931...*, Danzig [1931], Teil III, s. 55; *Danziger Einwohnerbuch 1933...*, Danzig 1933, Teil III, s. 59; *Danziger Einwohnerbuch 1935 mit allen Vororten und Zoppot*, Danzig [1935], Teil III, s. 59.

³⁰ Por. *Danziger Einwohnerbuch (Adreßbuch) 1931 mit Zoppot und Ohra*, Teil II, s. 54; *Danziger Einwohnerbuch 1939 mit allen Vororten und Zoppot*, Teil II, s. 78.

³¹ A. Dannebaum, *Die Lutherkirche in Danzig-Langfuhr*, art. cyt., s. 83–84.

³² Tamże; *Danziger Bürgerbuch...*, s. 34; „DAZ”, 5 III 1928, Nr 55, 80. Jg., s. 4.

tym należy tłumaczyć fakt, że 14 września 1924 r. odsłonięto w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła niewielki pomnik poległych (*Kriegerdenkmal*³³), poświęcony przede wszystkim zmarłym w latach wojny członkom parafii Lutra³⁴. Pomnik przybrał formę betonowej, nieregularnej bryły usadowionej na kamieniach, z niewielką niszą z dwoma kolumnkami i tympanonem³⁵, w której umieszczono tablicę z inskrypcją następującej treści (w tłumaczeniu na jęz. polski):

„1914–1918

Naszym poległym Bohaterom wdzięczna parafia Lutra. Nikt nie ma większej miłości od tej, gdy ktoś życie swoje oddaje za przyjaciół swoich”³⁶.

Wspomniany pomnik nie był jedynym obiektem, jaki miał na celu uczczenie pamięci żołnierzy z lat Wielkiej Wojny, a który pojawił się przy kościele Lutra, pełniącym przecież w przeszłości rolę pomocniczej świątyni garnizonowej. W dniu 26 września 1937 r. podczas zjazdu członków jednego ze wschodnich okręgów posiadaczy Złotego Krzyża Zasługi Wojskowej³⁷ w Gdańsku odsłonięto uroczystie pamiątkową tablicę na murach kościoła przy Am Johannisberg. Wymienionych zostało na niej łącznie 29 żołnierzy (nie tylko poległych), którzy służyli w przeszłości w garnizonie gdańskim, a zostali uhonorowani tym najwyższym pruskim odznaczeniem wojskowym, przyznawanym za wybitną odwagę i męstwo wykazane na polu bitwy³⁸.

³³ Był to pierwszy tego typu pomnik w dzielnicy – drugi odsłonięto 17 lipca 1927 r. w Parku Uphagena (zob. J. Daniluk, J. Wasielewski, *Wrzeszcz na dawnej pocztówce...*, dz. cyt., s. 137).

³⁴ Ich liczba nie jest dziś znana. Parafia zorganizowała specjalną księgę, w której umieszczona została ich imienna lista wraz z krótkimi biogramami przygotowanymi przez rodziny. Księga zaginęła. – por. „DAZ”, 9 IX 1924, Nr 211, 76. Jg., s. 2; „DAZ”, 15 IX 1924, Nr 216, 76. Jg., s. 2.

³⁵ Jedyne do tej pory znane zdjęcie pomnika (z 1973 r.) – zob. *Unsere Reise nach Danzig 1973*, „Unser Danzig” 1973 (20 XI), Nr 22, s. 9.

³⁶ „1914–1918/Unseren gefallenen Helden die dankbare Lutherkirchengemeinde/Niemand hat größere Liebe denn die, daß er sein/Leben läßt für seine Freunde” – tamże. Ostatnie dwa wersy to fragment z Nowego Testamentu (J 15,13) w tłumaczeniu na język polski podane według Biblii Tysiąclecia (wyd. trzecie, popr.). Sam pomnik (poza tablicą) przetrwał w zasadniczej formie aż do 2008 r. (mieścił on obraz Matki Boski Częstochowskiej). Przed ponad dekadą ostatecznie rozebrano dawny pomnik, w jego miejscu stawiając z czarnego marmuru niewielki postument dla wspomnianego obrazu.

³⁷ Die Träger des preußischen Goldenen Militärverdienstkreuzes für Kriegsverdienst, Gau Ostmark. Zjazd odbył się w Gdańsku w dniach 25–27 września 1937 r.

³⁸ Por. „Danziger Neueste Nachrichten” (dalej: „DNN”), 25–26 IX 1937, Nr 224, s. 3; tamże, 27 IX 1937, Nr 225, s. 3. W pierwszym z wymienionych numerów „DNN” można znaleźć

Na marginesie można zaznaczyć, że w latach I wojny światowej pierwsza świątynia Wrzeszcza utraciła też dzwony – zostały one oddane do przetopienia w związku z rosnącymi potrzebami przemysłu zbrojeniowego. W 1924 r. rozpoczęto zbiórkę pieniędzy na ufundowanie nowych³⁹. Zakończyła się ona sukcesem, choć nie udało się ustalić, kiedy dokładnie w okresie międzywojennym na wieży kościelnej przy Am Johannisberg ponownie zabrzmiały nowe dzwony.

Kościół, dysponujący nowoczesnymi organami, stał się także szybko miejscem szeregu wydarzeń artystycznych (muzycznych)⁴⁰. W tym samym zresztą roku, w którym oddano świątynię do użytku, założono (prężnie rozwijający się w kolejnych latach) Wrzeszczański Męski Związek Śpiewaczy (*Langfuhrer Männer-Gesangverein*)⁴¹, niejednokrotnie goszczący w murach kościoła Lutra. Przy samej świątyni około 1910 r. powstał odrębny Związek Śpiewaczy (*Gesangverein der Lutherkirche zu Danzig-Langfuhr*), który prowadził jako dyrygent najczęściej jeden z dwóch na stałe zatrudnionych organistów⁴². W parafii działało ponadto wpieryw jedno, następnie dwa ewangelickie przedszkola⁴³, a od końca lat trzydziestych – także parafialny dom opieki dla osób starszych⁴⁴.

zdjęcie tablicy, która zawisnęła na murze kościoła.

³⁹ „DAZ”, 6 X 1924, Nr 234, s. 5.

⁴⁰ Ślady ich (ulotki, afisze, ogłoszenia) można odnaleźć nie tylko w ówczesnej prasie (np. „DAZ”, 1 XII 1931, Nr 281, s. 6), ale też m. in. w zbiorach Pracowni Dokumentów Życia Społecznego PAN Biblioteki Gdańskiej prowadzonej przez Anetę Kwiatkowską. Po oddaniu do użytku Domu Lutra z końcem 1933 r. (o czym dalej w artykule) także i tam odbywały się wydarzenia artystyczne (np. „DNN”, 25–26 IX 1933, Nr 224, 1. Beilage).

⁴¹ „Danziger Volksstimme” (dalej: „DVS”), 4 II 1924, Nr 29, s. 5.

⁴² Por. *Neues Adreßbuch für Danzig und die städtischen Vororte Langfuhr, Neufuhrwasser, Schidlitz, Zigankenberg, Stadtgebiet, St. Albrecht und Troyl 1910*, Danzig [1910], Teil IV, s. 119; *Neues Adreßbuch für Danzig und die städtischen Vororte...1912*, Danzig [1912], Teil IV, s. 115; *Neues Adreßbuch für Danzig und die städtischen Vororte...1914*, Danzig [1914], Teil IV, s. 118; *Adressbuch für Danzig und Vororte 1925*, Danzig [1925], Teil III, s. 51. Związek zakończył działalność w drugiej połowie lat 20. XX w.

⁴³ Por. „Evangelische Nachrichten. Mitteilungen des Ev. Preßverbandes für die Freie Stadt Danzig an die Pfarrämter und evang. Organisationen” (dalej: „Evangelische Nachrichten...”) 1929 (Mai/Juli), Nr 1, Bl. 3; *Danziger Einwohnerbuch 1939 mit allen Vororten und Zoppot*, Teil III, s. 41.

⁴⁴ Altersheim der Luthergemeinde znajdowało się w kamienicy na Heiligenbrunner Weg 1 (ul. Do Studzienki) – tamże, Teil II, s. 25.

Kościół przy Am Johannisberg był, ze względu na lokalizację, świątynią nie tylko właściwą dla żołnierzy z wrzeszczańskich koszar⁴⁵ czy mieszkańców dzielnicy i okolicznych wsi, ale także dla otwartej w październiku 1904 r., pierwszej Gdańsku (wspomnianej już w artykule) uczelni wyższej – politechniki (*Technische Hochschule Danzig*). W latach dwudziestych, tj. po likwidacji miejscowego garnizonu, a przed oddaniem do użytku pierwszego (tymczasowego) kościoła nowej parafii ewangelickiej św. Pawła (o czym dalej), kościół Lutra pełnił też rolę głównej świątyni dla gdańskiej policji ochronnej (*Schutzpolizei*), której koszary ulokowano w dawnym kompleksie powojkowych budynków w Strzyży Górnej, a nowe osiedle (przede wszystkim właśnie dla funkcjonariuszy policji) zbudowano w bezpośrednim sąsiedztwie koszar⁴⁶.

Należy jednak z całą stanowczością podkreślić, że choć ze względu na swoje położenie kościół Lutra pełnił, w okresie stacjonowania w mieście oddziałów pruskiego wojska, *de facto* rolę pomocniczej świątyni garnizonowej (a samo wojsko, co zostało opisane wcześniej, partycypowało w jego budowie), to formalnie nigdy przed 1945 r. nią nie był. Status świątyni cywilnej, a nie wojskowej, omawianego kościoła potwierdzają nie tylko zachowane książki adresowe z epoki czy szczegółowe wykazy garnizonu pruskiego⁴⁷, lecz także oficjalne opracowanie historii kościoła garnizonowego w Gdańsku w latach

⁴⁵ Należy przypomnieć, że kolejne w dzielnicy koszary i bazy wojskowe powstały na terenie Wielkiego Placu Ćwiczeń (Großer Exerzierplatz). Był to kompleks koszarowy dla 5. Batalionu Telegraficznego (1912–1916, w zasadniczej części wybudowany do 1914 r.) oraz pierwsza baza lotnicza im. ks. Fryderyka Zygmunta Hohenzollerna (z 1913 r.), na podstawie której następnie (tj. w 1914 r.) utworzono wojskową szkołę lotniczą, rozbudowaną w latach 1917–1918. Zob. J. Daniluk, *Wrzeszcz skoszarowany...*, art. cyt., s. 126–129.

⁴⁶ Szerzej na ten temat: G. Jahr, *Koszary huzarów we Wrzeszczu jako siedziba gdańskiej policji 1920–1939* [w:] *Od Czarnych Huzarów do Niebieskich Beretów. Dzieje garnizonu w Gdańsku–Wrzeszczu*, pod red. K.M. Kowalskiego, Gdańsk 2018, s. 289–366. O wykorzystaniu kompleksu koszar (nie tylko przez policję) w okresie międzywojennym, w tym i o budowie wspomnianego osiedla – J. Daniluk, *Koszary w Strzyży Górnej w latach 1920–1939* [w:] *Od Czarnych Huzarów do Niebieskich Beretów...*, dz. cyt., s. 367–392.

⁴⁷ Mowa o wykazach mieszkaniowych oficerów i urzędników gdańskiego garnizonu, gdzie zamieszczano także wykaz wszystkich wojskowych instytucji i jednostek dla garnizonu (w l.p.: *Wohnungsliste der Offiziere und Beamten der Garnison Danzig...*). Informatory były wydawane dwa razy w roku, w kwietniu i październiku. W zbiorach gdańskich i berlińskich zachowały się dla lat 1888–1889, 1891–1896, 1901–1902 oraz 1906–1914.

1844-1920 oraz II wojny światowej, czyli kościoła pw. św. Elżbiety⁴⁸, w których na próżno szukać potwierdzenia formalnego statusu świątyni garnizonowej dla *Lutherkirche*. Także Adalbert Boldt, emerytowany nauczyciel, miłośnik i badacz Wrzeszcza, który w 1911 r. opublikował zarys historii dzielnicy, napisał wprost, że „(...) kościół Lutra służył jako ewangelicki kościół garnizonowy”⁴⁹, natomiast formalnie nim nie był.

Specjalnie na potrzeby wrzeszczańskiej parafii w 1896 r. założono nowy cmentarz ewangelicki. Ulokowany został między tzw. Małym Placem Ćwiczeń (*Kleiner Exerzierplatz*) a linią kolejową (rozjazdem w kierunku Nowego Portu), po zachodniej stronie torów. W odniesieniu do obecnej siatki ulic nekropolia znajdowała się na końcu ul. Trubadurów. Jego powierzchnia wynosiła około 2,38 ha. Cmentarz założono na planie zbliżonym do prostokąta i podzielono na cztery symetryczne kwatery⁵⁰. W późniejszym okresie wzniesiono tuż za główną bramę niewielką kaplicę cmentarną. Zrujnowana po II wojnie światowej, przetrwała co najmniej do 1958 r.⁵¹

W związku z gwałtownym rozwojem liczebnym Wrzeszcza, w tym i wiernych parafii Lutra (o czym dalej), dość szybko okazało się niezbędnym powiększenie cmentarza bądź też podjęcie kroków w celu założenia nowego. Cmentarz parafialny od południa graniczył ze Zjednoczonymi Cmentarzami św. Bartłomieja, św. Jana oraz św. Piotra i Pawła, od wschodu ograniczony był linią kolejową. Ewentualny zakup dodatkowego gruntu możliwy był tym samym tylko na północ i zachód od nekropolii. Mimo podejmowanych jeszcze przed wybuchem I wojny światowej prób, nie udało się doprowadzić do powiększenia terenu cmentarza. Ostatecznie nabyto (na pewno przed 1919 r.) 6 ha w rejonie Diabelkowa (*Düvelkan*). Było to miejsce, gdzie plano-

⁴⁸ F. Schmidt, *Geschichte der Ev. Garnisonkirche (St. Elisabeth) zu Danzig*, Danzig 1941, *passim*.

⁴⁹ „Lutherkirche dient auch als protestantische Garnisonkirche” – A. Boldt, *Festschrift zur Feier der Einweihung...*, dz. cyt., s. 38.

⁵⁰ J. Labenz, *Cmentarze we Wrzeszczu (z Aniołkami) przy Wielkiej Alei: Luterski wrzeszczański* [w:] *Encyklopedia Gdańska*, pod red. B. Sliwińskiego, J. Mykowskiego, Gdańsk 2012, s. 186. W niemal całości teren dawnego cmentarza (zamkniętego w 1946 r., choć jego pozostałości – m.in. dawne alejki i pojedyncze groby – były widoczne co najmniej do początku lat siedemdziesiątych XX w.) zajmuje obecnie siedziba firmy ENERGA-OPERATOR Eksploatacja Gdańsk Sp. z o.o., przypisana do adresu ul. Towarowa 38.

⁵¹ Zob. *Unsere Friedhöfe daheim*, „Unser Danzig” 1973 (20 XI), Nr 22, s. 15.

wano utworzyć w niedalekiej przyszłości nowy, „główny cmentarz” („*Hauptfriedhof*”) dla całego Gdańska. Pertraktacje na ten temat z samą parafią miasto toczyło najpóźniej już od wiosny 1921 r. Ostatecznie udało się dojść do porozumienia i tym samym, wykorzystując także teren zakupiony pierwotnie przez parafię, w latach 1924–1925 ukończono pierwszy etap budowy nowego miejskiego Cmentarza Centralnego (zwanego też Leśnym)⁵², czyli dzisiejszego Centralnego Cmentarza Komunalnego nr 1 „Srebrzysko”. Prace prowadzono w kolejnych latach – w 1928 r. oddano do użytku kaplicę cmentarną, a w 1937 r. ukończono rozbudowę całego cmentarza, oddając do użytku przy okazji nowe budynki. Wszystko wskazuje na to, że właśnie w związku z założeniem Cmentarza Centralnego ostatecznie upadł pomysł doprowadzenia do otwarcia drugiej, odrębnej nekropolii dla parafii Lutra, a zmarłych ewangelików z Wrzeszcza chowano już głównie na komunalnym cmentarzu na Srebrzysku⁵³.

Gwałtowny rozwój demograficzny Wrzeszcza w pierwszych latach XX w., a tym samym wzrost liczby miejscowych ewangelików⁵⁴, wskazał relatywnie szybko na potrzebę erygowania drugiej parafii w dzielnicy. Zwrócono na to uwagę już w 1909 roku. Ostatecznie nowa parafia powstała formalnie 1 września 1917 r. z wydzielenia z parafii Lutra obszaru położonego na wschód od linii kolejowej i na zachód od *Schellmühler Weg* (ul. Kliniczna). Wcześniej, tj. w latach 1913-1916, właśnie na wschodnim krańcu dzielnicy, przy *Bärenweg* (dziś ul. A. Mickiewicza), wzniesiono nową (drugą) ewangelicką świątynię we Wrzeszczu – kościół Chrystusa (*Christuskirche*). Nowa parafia

⁵² Zentralfriedhof (Silberhammer). Analiza zachowanych notek prasowych (*vide* przypis poniżej) wskazuje, że nazwa „Cmentarza Centralnego” funkcjonowała od samego początku dla tej nekropolii, w późniejszym okresie (głównie po 1937 r.) niekiedy zastępowana także terminem „Waldfriedhof”.

⁵³ Por. A. Dannebaum, *Die Lutherkirche in Danzig-Langfuhr*, art. cyt., s. 83; „DAZ”, 15 VI 1921, Nr 131, s. 2–3; tamże, 31 X 1921, Nr 248, s. 3; tamże, 23 VII 1924, Nr 170, s. 3. O cmentarzu na Srebrzysku por.: J. Labenz, *Cmentarze we Wrzeszczu: Srebrzysko* [w:] *Encyklopedia Gdańska*, pod red. B. Śliwińskiego, J. Mykowskiego, Gdańsk 2012, s. 186–187; O. Lautenschläger, *Die Böden der Friedhöfe mit besonderer Berücksichtigung des Zentralfriedhofes Danzig-Langfuhr*, Danzig 1934, s. 15; „DVS”, 14 II 1925, Nr 38, s. 15; „DNN”, 21 VII 1931, Nr 168, l. Beilage; „Danziger Vorposten”, 23 X 1937, Nr 248, s. 5.

⁵⁴ Ludność Wrzeszcza po I wojnie światowej (w uproszczeniu) w dwóch trzecich była wyznania ewangelickiego, w jednej trzeciej zaś – katolickiego. Zob. J. Daniluk, J. Szczepański, *Kościół Wrzeszcza*, art. cyt., s. 224.

(*Christusgemeinde*) liczyła w momencie utworzenia około 7–8 tysięcy wiernych⁵⁵.

W tym okresie na terenie dzielnicy istniała już także pierwsza parafia (i świątynia) katolicka – mowa oczywiście o obecnym kościele pw. Najświętszego Serca Jezusowego (do 1945 r.: *Herz-Jesu-Kirche*), zbudowanym w latach 1909–1911, oraz powołanej już w 1901 r., pierwszej dla dzielnicy, odrębnej parafii katolickiej. Po I wojnie światowej to właśnie wrzeszczańscy katolicy doprowadzili jako pierwsi do otwarcia kolejnych miejsc kultu – wpieryw polskiego kościoła pw. św. Stanisława BM na terenie tzw. *Polenbof* (polskiego kwartału we Wrzeszczu), następnie niemieckiej kaplicy św. Marii (*Marienkappelle*) przy skrzyżowaniu *Bärenweg* z *Ostseestraße* (al. gen. J. Hallera), czyli dziś kościoła pw. św. Krzyża⁵⁶.

Dla uzyskania pełniejszego obrazu życia religijnego całego przedmieścia i jego okolic należy wspomnieć również o dwóch konwiktach. Pierwszy, ewangelicki („Paulinum”) został otwarty w 1903 r. w okazałej willi przy *Steffensweg* 5 (ul. S. Batorego). Oferował on zakwaterowanie i opiekę dla około 25 uczniów szkół gdańskich i prowadzony był przez Ewangelicką Misję Wewnętrzną (*Innere Mission*)⁵⁷. W budynku, w którym jeszcze w latach II wojny światowej działało „Paulinum”, w latach 1946–1955 mieścił się Wojskowy Sąd Rejonowy w Gdańsku⁵⁸. Drugi (katolicki), prowadzony przez sprowadzonych przez biskupa diecezji gdańskiej ks. Edwarda O’Rourke w 1927 r. z Limburga an der Lahn zakonników (pallotyńów), funkcjonował od września 1928 r. wpieryw w dworze dawnego majątku Młyniska, następnie zaś (w 1932 r.) na dzisiejszych Aniolkach, w budynku wyremontowanej i zaadoptowanej do nowych celów dawnej *Café Reichskrone*⁵⁹.

⁵⁵ J. Daniluk, J. Wasielewski, *Dolny Wrzeszcz...*, dz. cyt., s. 98–100.

⁵⁶ Tamże, s. 101–106; J. Samp, *Wrzeszcz. Kościół „na Czarnej”*, dz. cyt., s. 59–62; J. Daniluk, J. Szczepański, *Kościół Wrzeszcza*, art. cyt., s. 230–233, 239–244.

⁵⁷ Por. „*Evangelische Nachrichten...*” 1929 (Januar/Februar/März), s. 2; „*Evangelische Nachrichten...*” 1929 (Mai/Juli), [dołączony „*Prospekt des Danziger Paulinums*”].

⁵⁸ Szerzej na ten temat: D. Burczyk, *Wojskowy Sąd Rejonowy w Gdańsku (1946–1955)*, Gdańsk 2012. Obecnie budynek pełni funkcje mieszkalne.

⁵⁹ Archiwum Archidiecezji Gdańskiej, II KBz 12, [wycinek artykułu z „*Danziger Landeszeitung*”, 14 X 1929], k. 249; tamże, [wycinek artykułu z „*Danziger Landeszeitung*”, 3 X 1932], k. 217; P. Szczudłowski, *Kartka z powojennych dziejów Księży Pallotyńów w Gdańsku-Wrzeszczu*, „*Teki Gdańskie*” 1999, t. 1, s. 68–70. Ciekawe dane na ten temat

Powstanie w 1920 r. Wolnego Miasta Gdańska, na mocy postanowień traktatu wersalskiego podpisanego rok wcześniej, nie wpłynęło w zasadniczym stopniu na rozwój życia religijnego najstarszej wrzeszczańskiej parafii. Warto tylko zauważyć, że nowo wytyczona granica między Polską a Wolnym Miastem podzieliła chociażby dawny majątek Matarni, której ewangeliccy mieszkańcy przynależeli do wrzeszczańskiej parafii. Jego część (Złota Karczma) znalazła się po wschodniej stronie granicy (na terenie Wolnego Miasta) i dlatego w maju 1923 r. utworzono nową jednostkę administracyjną (gminę wiejską Złota Karczma⁶⁰), która weszła w skład powiatu ziemskiego Gdańskie Wyżyny⁶¹. Po drugiej stronie granicy pozostała jednak posiadłość Maxa Roemara – ewangelika – który formalnie jeszcze do 1933 r. nadal podlegał pod parafię ewangelicką Lutra w Gdańsku⁶² (nie wiadomo, czy, a jeśli tak, to kiedy ostatecznie uregulowano tę kwestię).

W 1927 r. do parafii Lutra należało 18 073 wiernych, co czyniło ją niemal największą pod względem liczebności parafią ewangelicką w całym Wolnym Mieście Gdańsku. Więcej, tj. 18,5 tysięcy osób, liczyła tylko parafia św. Barbary na Długich Ogrodach⁶³. W parafii Lutra 17 729 wiernych mieszkało w granicach miasta, pozostali zaś we wsiach i majątkach na terenie powiatu ziemskiego

(w tym zdjęcia) zawiera przechowywana obecnie u Pallotynów na ul. Elżbietańskiej kronika („Chronik der Pallotiner in Danzig 1927–1939”). Budynek Pallotynów na Aniołkach został skonfiskowany już w październiku 1939 r. i przekazany w pierw (po przeprowadzeniu niezbędnych prac) na potrzeby Państwowego Instytutu Higieny (Staatl. Hygiene-Institut) i Instytutu Higieny (Hygienisches Institut) Akademii Medycznej w Gdańsku (Medizinische Akademie Danzig, dalej: MAD), następnie zaś Państwowego Urzędu Medycyny Sądowej (Staatl. Medizinaluntersuchungsamt) oraz Instytutu Anatomii prof. Rudolfa Spannera z MAD – por. M. Tomkiewicz, P. Semków, *Profesor Rudolf Spanner 1895–1960. Naukowiec w III Rzeszy, Gdynia 2010*, s. 39–43; Bundesarchiv, Berlin Lichterfelde, R 2/28354, Danzig – Umbau des Pallotinerheims für das staatliche Medizinaluntersuchungsamt, *passim*; *Danziger Einwohnerbuch 1940/1941 mit allen eingemeindeten Vororten und Zoppot*, Teil II, s. 164; *Danziger Einwohnerbuch 1942 mit allen eingemeindeten Vororten und Zoppot*, Teil II, s. 158.

⁶⁰ Landgemeinde Goldkrug.

⁶¹ „DAZ”, 15 V 1923, Nr 112, s. 3.

⁶² APG, 977/1111, Vorstand des Parochialverbandes Evangelischer Kirchengemeinden in Danzig an das Evangelische Konsistorium, 7 XI 1933, k. 49.

⁶³ *Evangelischer Pfarr-Almanach...*, dz. cyt., s. 9. Na terenie Gdańska i Sopotu parafie ewangelickie liczyły zazwyczaj w granicach 5–9 tysięcy, te większe zaś około 10–12 tysięcy wiernych (najmniejszą była parafia ewangelicka w Wisłoujściu, zaledwie 1,9 tysiąca –

Gdańskie Wyzyny (Brętowie ze Srebrzyskiem, Diabelkowie, Złotej Karczmi i Matemblewie)⁶⁴.

W ciągu dwóch lat liczba wiernych wzrosła do około 20 tysięcy⁶⁵. W tym czasie podjęto starania, by w dzielnicy powstała kolejna parafia ewangelicka, obejmująca przede wszystkim jej północno-zachodnią część, a także tereny na południe od Oliwy (w dużym uproszczeniu: obszar dzisiejszej dzielnicy Strzyża Górna). Pierwsze kroki poczyniono w 1927 r., motywując potrzebę wydzielenia nowej parafii rozwojem liczebnym miejscowych ewangelików i brakiem nowych kościołów czy kaplic. W 1928 r. rozpoczęto starania o pozyskanie gruntu pod planowaną, przyszłą świątynię, rozpisano nawet konkurs na jej projekt. Ostatecznie 1 października 1929 r. powołano do życia nową (trzecią już) na terenie przedmieścia Wrzeszcza parafię ewangelicką – św. Pawła (*Paulusgemeinde*)⁶⁶. W 1932 r. udało się doprowadzić do otwarcia domu parafialnego w zakupionym obiekcie powojkowym na terenie dawnych koszar 17. Batalionu Zachodniopruskiego. Budowę świątyni z prawdziwego zdarzenia (kościół św. Pawła – *Pauluskirche*) udało się zrealizować jednak dopiero w latach 1934–1938⁶⁷.

W latach trzydziestych dokonano jeszcze dwóch korekt zasięgu granic najstarszej wrzeszczańskiej parafii. 1 kwietnia 1934 r. do parafii Lutra włączono ewangelików, którzy mieszkali w kilkunastu domach przy *Jachmannstraße* (dziś ul. Trubadurów) oraz przy początkowym odcinku *Ostseestraße* (dziś al. gen. J. Hallera), położonym na zachód od nasypu kolejowego (tj. od obecnej Opery

tamże, s. 14). Na terenach pozostałych trzech powiatów (ziemskich) Wolnego Miasta parafie były z reguły mniejsze, nierzadko liczyły nawet poniżej tysiąca osób. Najmniejszą była parafia ewangelicka w Pręgowie, do której należało w 1927 r. zaledwie 125 wiernych – tamże, s. 32. Zarys struktury wyznaniowej międzywojennego Gdańska – zob. L. Żukowska, *Między śmiercią a diabłem...*, dz. cyt., s. 35–58.

⁶⁴ *Evangelischer Pfarr-Almanach...*, dz. cyt., s. 12.

⁶⁵ Wzmianka na ten temat: „Kirchliches Amtsblatt für die Freie Stadt Danzig” 1929, Stück 7, s. 34.

⁶⁶ Zanim nadano parafii oficjalną nazwę, funkcjonowała dla niej robocza pod postacią *An der Kurve-Gemeinde*. Wywodziła się ona od nazwy ówczesnej ul. K. Szymanowskiego, przy której powstała świątynia – *An der Kurve* (dosł. Na Zakręcie). Ulica ta dopiero później zyskała nazwę *Hohenfriedbergerweg*.

⁶⁷ J. Daniluk, J. Szczepański, *Kościół Wrzeszcza*, art. cyt., s. 244–245. Dawny kościół św. Pawła po 1945 r. został zaadoptowany w 1947 r. na kino (wpierw „Capitol”, następnie „Zetempowiec”, najdłużej wreszcie „Znicz”), a w 2002 r. na Zbór „Nowe Życie” Kościoła Zielonoświątkowego. W 2013 r. został zburzony.

Bałtyckiej do wiaduktu)⁶⁸. Teren ten wcześniej podlegał parafii Bożego Ciała. Warto przy tym zwrócić uwagę, że opisany wcześniej cmentarz parafii Lutra leżał więc do 1934 r. w istocie poza jej granicami.

Z kolei pięć lat później obszar parafii Lutra pomniejszono. Decyzja ta podyktowana była dużymi dysproporcjami między liczebnością tejże parafii i sąsiedniej (wspomnianej wcześniej) parafii św. Pawła. Nowy, oddany do użytku w 1938 r. kościół pw. św. Pawła, dysponujący 1000 miejsc dla wiernych, nie był w pełni wykorzystywany (parafia liczyła niecałe 5 tysięcy osób). Tymczasem kościół Lutra z 600 miejscami był podczas nabożeństw przepelniony – w 1937 r. parafia liczyła 15–16 tysięcy osób⁶⁹. Ostatecznie więc z dniem 1 kwietnia 1939 r. wszystkie ulice leżące na północ od linii wyznaczonej przez Falkweg (ul. Topolowa), Eschenweg (ul. Jesionowa) i Kastanienweg (ul. A. Lenziona) zostały wydzielone z parafii Lutra i przydzielone do parafii św. Pawła⁷⁰. Była to, jak się wydaje, ostatnia zmiana zasięgu w historii interesującej nas parafii. Z braku źródeł trudno jednoznacznie ustalić, ilu wiernych liczyła parafia Lutra w latach 1939–1945. Ostrożnie szacować można ich liczbę na około 14–15 tysięcy.

Na przelomie lat dwudziestych i trzydziestych doszło w najstarszej wrzeszczańskiej parafii do zmiany obsady obu stanowisk duszpasterskich. Wpierw ksiądz Dannebauma, który zmarł 3 marca 1928 r.⁷¹, zastąpił latem tego samego roku ks. Paul Heck (1887–1945?), duchowny ewangelicki ze wschodniopruskiego Laptau (dziś Muromskoje w Obwodzie Kaliningradzkim)⁷². Heck był

⁶⁸ APG, 977/1111, Urkunde betr. die Neubegrenzung von Kirchengemeinden im Kirchenkreis Danzig–Stadt (Abschrift), b.d., k. 54.

⁶⁹ Tamże, Gemeinde–Kirchenrat der Paulusgemeinde zu Danzig–Langfuhr: Umpfarung, 9 IV 1937, k. 69.

⁷⁰ Tym samym rozporządzeniem do parafii św. Pawła przyłączono także tereny na północ od dawnych wsi Piecek i Migowa, które dotąd podlegały pod parafię Zbawiciela na Siedlcach oraz parafię z Ujeściska – „Staatsanzeiger für die Freie Stadt Danzig” 1939 (21 VI), Teil I, Nr 58, s. 273. Gwoli ścisłości należy też zauważyć, że mimo problemów związanych z tłokiem podczas nabożeństw, rada parafii Lutra początkowo sprzeciwiła się pomysłowi uszczuplenia zasięgu parafii.

⁷¹ „Kirchliches Amtsblatt für die Freie Stadt Danzig” 1928, Stück 3, s. 10; „DAZ”, 5 III 1928, Nr 55, 80. Jg., s. 4. Po śmierci Dannebauma, w związku z tym, że drugi ksiądz w parafii (Lutze) był wówczas ciężko chory, kierownictwo parafii powierzono na okres przejściowy duchownemu sąsiedniej *Christusgemeinde*, znanemu i bardzo aktywnemu duchownemu, Alfredowi Semrau („DAZ”, 17 III 1928, Nr 66, s. 7).

⁷² Por. „Kirchliches Amtsblatt für die Freie Stadt Danzig” 1928, Stück 7, s. 27; Bundesarchiv

proboszczem do 1945 roku. Po poprzedniku przejął m. in. kierowanie Ewangelickim Związkiem Mężczyzn i Młodzieży Męskiej „Luter”. Stanał także na czele Krajowego Ewangelickiego Związku Młodzieży Męskiej Wolnego Miasta Gdańska (*Landesverband evangel. Jungmännervereine in der Freien Stadt Danzig*) oraz wrzeszczańskiej filii (*Zweigverein Danzig-Langfuhr*) Gdańskiego Związku Ewangelickiego (*Evangelischer Bund*)⁷³.

Już dwa lata później, w 1930 r. we Wrzeszczu u jego boku pojawił się ks. Kurt Walter (1892–1963). Zastąpił Lutze’ego, który w 1929 r. przeszedł na emeryturę. Walter jest bodaj jedynym z księży ewangelickich międzywojennego Gdańska, który doczekał się osobnego, opartego na badaniach archiwalnych, opracowania biograficznego, przede wszystkim ze względu na jego antynazistowską działalność⁷⁴.

To właśnie w okresie urzędowania duetu Heck-Walter zrealizowano w parafii ostatnią, ważną inwestycję kościelną. Była nią budowa nowego domu parafialnego zwanego Domem Lutra (*Lutherhaus*) przy *Jäschkentaler Weg* 14 (ul. Jaśkowa Dolina)⁷⁵. Został uroczystie otwarty 17 grudnia 1933 r., w roku jubileuszu 450. narodzin słynnego niemieckiego reformatora religijnego. Budynek, który powstał na działce zakupionej przez parafię jesienią 1932 r., został zaprojektowany przez Erwina Lentza i Rudolfa Prießa. Pełnił funkcje pomocnicze względem świątyni parafialnej i plebanii. Główna sala oferowała miejsce dla około 400 wiernych. Wnętrza zdobiły ponoć dwa duże portrety: Marcina Lutra oraz Adolfa Hitlera⁷⁶.

Berlin–Lichterfelde, NS 47/69, Verzeichnis der evangelischen Kirchengemeinden im Reichsgau Danzig–Westpreußen. Hrsg. vom Büro des Evangelischen Konsistoriums für das Kirchengebiet Danzig–Westpreußen nach dem Stande vom 1. Dezember 1941, b.d., s. 6 wew. pagin.

⁷³ L. Żukowska, *Między śmiercią a diabłem...*, dz. cyt., s. 131, 145–147, 149.

⁷⁴ Por. „Kirchliches Amtsblatt für die Freie Stadt Danzig” 1929, Stück 7, s. 34; L. Żukowska, *Kurt Walter – przywódca Kościoła Wyznającego w Wolnym Mieście Gdańsku w [latach] 1934–1942*, „Gdański Rocznik Ewangelicki” 2012, Vol. VI, s. 132–147. Tym samym za nieprawdziwą należy uznać informację M. Glińskiego (M. Gliński, *Kościół garnizonowy...*, art. cyt., s. 491), jakoby Lutze na emeryturze był już od 1912 r., tym bardziej, że duchowny ten jest wymieniany jako ksiądz parafii Lutra chociażby w książkach adresowych z lat dwudziestych – zob. np. *Adreßbuch für Danzig und Vororte 1920*, Danzig 1920, Teil III, s. 48; *Adreßbuch für Danzig und Vororte 1925*, Danzig 1925, Teil III, s. 30.

⁷⁵ Obecnie w budynku mieści się sklep meblowy. W latach 1946–2003 działało w tym miejscu kino „Bajka”.

⁷⁶ J. Daniluk, *Dom Lutra* [w:] *Gedanopedia*, online: <https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=DOM_LUTRA>; [dostęp: 13.04.2018].

Ten ostatni element był przykładem wpływu, jaki także na życie religijne w szybko nazyfikującym się Wolnym Mieście od 1933 r. uzyskiwała partia NSDAP. Wspomniany duchowny z parafii Lutra, Kurt Walter, stał się czołową postacią lokalnego, antynazistowskiego Kościoła Wyznającego (*Bekennende Kirche*). Powstał on na skutek rozbicia w Kościele unijnym, do czego przyczyniła się postawa części duchownych, jawnie sprzyjających partii nazistowskiej. W Wolnym Mieście Gdańsku czołową postacią pronazistowskiego Ruchu Niemieckich Chrześcijan (*Deutsche Christen*) był bp Immanuel Beermann (1878–1958). Ukoronowaniem jego postawy było namaszczenie go przez władze świeckie (wbrew dotychczasowym zasadom) w 1934 r. na biskupa całego Kościoła unijnego w Wolnym Mieście.

Z kolei lokalny antynazistowski Kościół Wyznający powstał w połowie maja 1934 r., a jego założnikiem był powołany w listopadzie poprzedniego roku Związek Pastorów w Potrzebie. Od początku jednym z najaktywniejszych i zarazem najodważniejszych członków tej społeczności był ks. Kurt Walter z wrzeszczańskiej parafii Lutra. Sprzeciwiał się on wpływowi NSDAP na organizacje parafialne, w tym w szczególności młodzieżowe czy kobiece. Jako przywódcę Kościoła Wyznającego, Waltera dotknęły liczne represje. Jego mieszkanie wielokrotnie poddawano rewizjom policyjnym, a on sam był przesłuchiwany. Walter był podejrzewany również o pomoc Żydom poprzez udzielanie im chrztu. Duchownemu zarzucano także organizację zakazanych spotkań o charakterze kościelno-politycznym, czego Walter się zresztą nie wypierał. W 1937 r. został skazany na trzymiesięczny areszt i wysoką grzywnę (z aresztu wyszedł wcześniej, w związku z ogłoszoną amnestią).

Kurt Walter kontynuował swoją antynazistowską działalność także po wybuchu II wojny światowej. Ostatecznie został aresztowany przez Gestapo 7 kwietnia 1942 roku. Po trzymiesięcznym pobycie najprawdopodobniej w lokalnym areszcie, został przewieziony do obozu koncentracyjnego Dachau w Bawarii, gdzie przebywał aż do wyzwolenia obozu wiosną 1945 roku. Działalność duszpasterską kontynuował po wojnie w zachodnich Niemczech, obejmując swoją opieką także środowisko byłych mieszkańców Gdańska. Zmarł w Stuttgarcie w 1963 r.⁷⁷

⁷⁷ L. Żukowska, *Kurt Walter...*, dz. cyt., s. 136–146. Szerzej o sytuacji kościoła ewangelickiego (unijnego) w Wolnym Mieście w latach 1933–1945: Taż, „*Między śmiercią a diabłem*”..., s. 64 i n.

O funkcjonowaniu parafii w ostatnich latach II wojny światowej wiadomo niewiele. Zapewne podobnie wzorem wielu innych parafii, udzielano tu pomocy fali uciekinierów i ewakuantów, którzy przewijali się przez miasto od późnej jesieni 1944 r.

Wszystko wskazuje na to, że po aresztowaniu ks. Waltera parafii nie przydzielono drugiego, nowego księdza. Los ks. Hecka nie jest znany. Otrzymał on, podobnie jak szereg innych duchownych przebywających jeszcze w Gdańsku czy Sopocie, 15 marca 1945 r. rozkaz ewakuacji⁷⁸. Według jednej z niepotwierdzonych relacji, nie skorzystał z tej możliwości i zmarł w ostatnich dniach marca, podczas zajmowania miasta przez oddziały Armii Czerwonej, w swojej parastworówce⁷⁹. Sam kościół przetrwał walki o miasto szczęśliwie bez większych zniszczeń.

Na dzieje istniejącej niemal pół wieku ewangelickiej parafii Lutra najsilniej wpływał fakt, że była to parafia dla największego i najgwałtowniej rozwijającego się w tym okresie przedmieścia Gdańska. Tym samym była to jedna z najliczniejszych parafii ewangelickich w regionie, z której terenów zresztą dwukrotnie – w latach 1917 oraz 1929 – wydzielono zupełnie nowe jednostki administracji kościoła luterńskiego. Znaczenie parafii wzrosło także z tego powodu, że na jej terenie stacjonowały liczne oddziały wojska pruskiego oraz funkcjonowało szereg instytucji życia publicznego, na czele z najstarszą w Gdańsku uczelnią wyższą. Mimo to w parafii od 1900 r. zatrudnionych było zawsze tylko dwóch księży, podobnie, jak w większości innych (mniejszych) parafii ewangelickich Gdańska. Także początki jednego z największych obecnie nekropoli w Gdańsku – cmentarza „Srebrzysko” – są bezpośrednio powiązane z historią najstarszej, wrzeszczańskiej parafii ewangelickiej. Warto podkreślić też, że mimo rozpowszechnionego mniemania, dawny kościół Lutra nie był nigdy formalnie kościołem garnizonowym, choć taką funkcję faktycznie pełnił do 1920 r. jako świątynia pomocnicza względem kościoła pw. św. Elżbiety.

Bibliografia

1. *Adreßbuch für Danzig und Vororte 1920*, Danzig 1920.
2. *Adressbuch für Danzig und Vororte 1925*, Danzig [1925].
3. Archiwum Archidiecezji Gdańskiej: II KBz 12.
4. Archiwum Państwowe w Gdańsku: 15/1217.

⁷⁸ Tamże, s. 177.

⁷⁹ Fr. Fl., *Das verwandelte Antlitz der Heimat (Teil II)*, „Unser Danzig” 1973 (5 II), Nr 3, s. 12.

5. Archiwum Państwowe w Gdańsku: 977/1110.
6. Archiwum Państwowe w Gdańsku: 977/1111.
7. *Bericht über die 25jährige Tätigkeit des Vereins zur Verschönerung und Förderung Langfuhrs, welcher von 1894 bis 1898 den Namen „Verschönerungs-Verein“ führte*, Danzig 1919.
8. Birecki P., *Historia Parafii*, online: <<http://mater.diecezja.gda.pl/historia>>; [dostęp: 28.07.2020].
9. Boldt A., *Festschrift zur Feier der Einweihung der Herz-Jesu-Kirche zu Danzig-Langfuhr am 18. April 1911. Geschichte der Entwicklung der Vorstadt Danzig-Langfuhr seit der Mitte des vorigen Jahrhunderts*, Danzig-Langfuhr 1911.
10. Bundesarchiv, Berlin Lichterfelde: NS 47/69, R 2/28354.
11. Burczyk D., *Wojskowy Sąd Rejonowy w Gdańsku (1946–1955)*, Gdańsk 2012.
12. *Chronik der Pallotiner in Danzig 1927–1939* (w zbiorach Ojców Pallotynów /Stowarzyszenia Apostolstwa Katolickiego/ w Gdańsku, ul. Elżbietañska 1).
13. Daniluk J., *Koszary w Strzyży Górnej w latach 1920–1939 [w:] Od Czarnych Huzarów do Niebieskich Beretów. Dzieje garnizonu w Gdańsku-Wrzeszczu*, pod red. K.M. Kowalskiego, Gdańsk 2018.
14. Daniluk J., Szczepañski J., *Kościoły Wrzeszcza [w:] Wędrówki po Wrzeszczu*, pod red. K. i J. Szczepañskich, Gdańsk 2011.
15. Daniluk J., Wasielewski J., *Dolny Wrzeszcz i Zaspą*, Gdańsk 2013.
16. Daniluk J., Wasielewski J., *Wrzeszcz na dawnej pocztówce. Spacer pierwszy*, Gdańsk 2014.
17. Daniluk J., *Wrzeszcz skoszarowany [w:] Wędrówki po Wrzeszczu*, pod red. K. i J. Szczepañskich, Gdańsk 2011.
18. Daniluk J., *Dom Lutra [w:] Gedanopedia*, online: <https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=DOM_LUTRA>; [dostęp: 13.04.2018].
19. Dannebaum A., *Die Lutherkirche in Danzig-Langfuhr [in:] Handbuch für die Evangelischen in Danzig*, Danzig 1919.
20. „Danziger Allgemeine Zeitung” („DAZ”): 7 IX 1895 (Nr 210), 28 XII 1895 (Nr 303), 7 III 1896 (Nr 57) 30 V 1896 (Nr 125), 1 VI 1896 (Nr 126), 15 VI 1921 (Nr 131), 31 X 1921 (Nr 248), 15 V 1923 (Nr 112), 23 VII 1924 (Nr 170), 9 IX 1924 (Nr 211), 15 IX 1924 (Nr 216), 4 X 1924 (Nr 233), 6 X 1924 (Nr 234), 5 III 1928 (Nr 55), 17 III 1928 (Nr 66), 1 XII 1931 (Nr 281).
21. *Danziger Bürgerbuch. Bilder aus Leben und Wirken Danziger Männer und Frauen in Politik, Wirtschaft, Presse, Kunst, Wissenschaft, Volksbildung*, Hrsg. R. Franke, Danzig 1927.
22. *Danziger Einwohnerbuch (Adreßbuch) 1929 mit Zoppot und Ohra*, Danzig [1929].
23. *Danziger Einwohnerbuch (Adreßbuch) 1931 mit Zoppot und Ohra*, Danzig [1931].
24. *Danziger Einwohnerbuch 1933...*, Danzig 1933.
25. *Danziger Einwohnerbuch 1935 mit allen Vororten und Zoppot*, Danzig [1935].
26. *Danziger Einwohnerbuch 1939 mit allen Vororten und Zoppot*, Danzig [1939].
27. *Danziger Einwohnerbuch 1940/1941 mit allen eingemeindeten Vororten und Zoppot*, Danzig [1940].
28. *Danziger Einwohnerbuch 1942 mit allen eingemeindeten Vororten und Zoppot*, Danzig [1942].

29. „Danziger Neueste Nachrichten” („DNN”): 21 VII 1931 (Nr 168), 25–26 IX 1933 (Nr 224), 25–26 IX 1937 (Nr 224), 27 IX 1937 (Nr 225).
30. „Danziger Volksstimme” („DVS”): 4 II 1924 (Nr 29), 14 II 1925 (Nr 38).
31. „Danziger Vorposten”: 23 X 1937 (Nr 248).
32. „Evangelische Nachrichten. Mitteilungen des Ev. Preßverbandes für die Freie Stadt Danzig an die Pfarrämter und evang. Organisationen”: 1929 (Januar/Februar/März), 1929 (Mai/Juli).
33. *Evangelischer Pfarr-Almanach für die Freie Stadt Danzig*, Danzig 1927.
34. Fr. Fl., *Das verwandelte Antlitz der Heimat (Teil II)*, „Unser Danzig“ 1973 (5 II), Nr 3.
35. Gliński M., *Nadburmistrzowie Gdańska w latach 1814–1920* [w:] *Poczet sołtysów, burmistrzów, nadburmistrzów, przewodniczących Miejskiej Rady Narodowej i prezydentów Gdańska od XII do XXI wieku*, pod red. B. Możejko, Gdańsk 2015.
36. Gliński M., *Kościół garnizonowy św. Apostołów Piotra i Pawła* [w:] *Encyklopedia Gdańska*, pod red. B. Śliwińskiego, J. Mykowskiego, Gdańsk 2012.
37. Jahr G., *Koszary huzarów we Wrzeszczu jako siedziba gdańskiej policji 1920–1939* [w:] *Od Czarnych Huzarów do Niebieskich Beretów. Dzieje garnizonu w Gdańsku-Wrzeszczu*, pod red. K.M. Kowalskiego, Gdańsk 2018.
38. „Kirchliches Amtsblatt für die Freie Stadt Danzig” 1928 (Stück 3), 1929 (Stück 7).
39. Labenz J., *Cmentarze we Wrzeszczu (z Aniołkami) przy Wielkiej Alei: Luteranski wrzeszczański* [w:] *Encyklopedia Gdańska*, pod red. B. Śliwińskiego, J. Mykowskiego, Gdańsk 2012.
40. Labenz J., *Cmentarze we Wrzeszczu: Srebrzysko* [w:] *Encyklopedia Gdańska*, pod red. B. Śliwińskiego, J. Mykowskiego, Gdańsk 2012.
41. Lautenschläger O., *Die Böden der Friedhöfe mit besonderer Berücksichtigung des Zentralfriedhofes Danzig-Langfuhr*, Danzig 1934.
42. *Neues Adreßbuch für Danzig und die städtischen Vororte Langfuhr, Neufahrwasser, Schidlitz, Zigankenberg, Stadtgebiet, St. Albrecht und Troyl 1910*, Danzig [1910].
43. *Neues Adreßbuch für Danzig und die städtischen Vororte...1912*, Danzig [1912].
44. *Neues Adreßbuch für Danzig und die städtischen Vororte...1914*, Danzig [1914].
45. *Neues Adreßbuch für Danzig und Vororte 1900*, Danzig [1900].
46. *Neues Adreßbuch für Danzig und Vororte 1902*, Danzig [1902].
47. Samp J., *Wrzeszcz. Kościół „na Czarnej”*, Gdańsk 1992.
48. Schmidt F., *Geschichte der Ev. Garnisonkirche (St. Elisabeth) zu Danzig*, Danzig 1941.
49. „Staatsanzeiger für die Freie Stadt Danzig”: 1939 (21 VI).
50. Szczudłowski P., *Kartka z powojennych dziejów Księży Pallotynów w Gdańsku-Wrzeszczu*, „Teki Gdańskie” 1999, t. 1.
51. Tomkiewicz M., Semków P., *Profesor Rudolf Spanner 1895–1960. Naukowiec w III Rzeszy*, Gdynia 2010.
52. *Unsere Friedhöfe daheim*, „Unser Danzig” 1973 (20 XI), Nr 22.
53. *Unsere Reise nach Danzig 1973*, „Unser Danzig” 1973 (20 XI), Nr 22.
54. *Wohnungsliste der Offiziere und Beamten der Garnison Danzig: 1888–1889, 1891–1896, 1901–1902, 1904, 1906–1914*.
55. *Zbiory Pracowni Dokumentów Życia Społecznego w PAN Bibliotece Gdańskiej*.

56. Żukowska L., *Kurt Walter – przywódca Kościoła Wyznającego w Wolnym Mieście Gdańsku w [latach] 1934–1942*, „Gdański Rocznik Ewangelicki” 2012, vol. VI, s. 132–147
57. Żukowska L., *Między śmiercią a diabłem. Kościół ewangelicki w Gdańsku w okresie rządów NSDAP (1933–1945)*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014.

Jan Daniluk (ur. 1984) – doktor historii, absolwent Wydziału Historycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Pełnomocnik dyrektora Hevelianum ds. historii i dziedzictwa kulturowego. Wcześniej pracował na Uniwersytecie Gdańskim, w Muzeum Sopotu, w Dziale Naukowym Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku oraz w pionie edukacyjno-naukowym gdańskiego oddziału Instytutu Pamięi Narodowej.

Pasjonat i badacz historii Gdańska oraz Sopotu (XIX–XX w.). Zajmuje się także historią ziem polskich wcielonych do Rzeszy w latach II wojny światowej oraz dziejami Prus Wschodnich (1933–1945). W szerszej perspektywie bada SS, SA, policję doby Trzeciej Rzeszy i jeńców wojennych w niewoli niemieckiej. Interesuje się również historią kolonializmu, w szczególności niemieckiego (1884–1919). Lista publikacji na stronie: www.jandanieluk.pl.